

UNIwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

WIELKOPOLSKA I WIELKOPOLANIE W DZIEJACH POLSKIEJ EDUKACJI

Księga Jubileuszowa
z okazji 50-lecia
Zakładu Historii Wychowania
na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu

Redakcja naukowa

EDYTA GŁOWACKA-SOBIECH
KATARZYNA KABACIŃSKA-ŁUCZAK

POZNAŃ 2017

Mikołaj Brenk

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

WALKA Z ANALFABETYZMEM W WIELKOPOLSCE W PIERWSZYCH LATACH POLSKI LUDOWEJ NA PRZYKŁADZIE WYBRANYCH GMIN POWIATU GNIEŹNIEŃSKIEGO

Przedmiotem niniejszej pracy jest przebieg akcji mającej na celu znaczące ograniczenie analfabetyzmu w Polsce. Obszarem, którego dotyczy opracowanie są tereny powiatu gnieźnieńskiego, natomiast z powodu zachowania jedynie części dokumentacji w tym zakresie ograniczono się do trzech gmin: Powidz, Kiszkowo i Niechanowo, jako że ich wybór wynikał z dostępności materiałów w Archiwum Państwowym w Poznaniu, o. Gniezno. Materiały wytworzone w pozostałych gminach tegoż powiatu prawdopodobnie nie zachowały się (katalog archiwum ich nie wykazuje).

Cezury czasowe niniejszego opracowania obejmują zasadniczo okres od czerwca 1949 roku, to jest od momentu realizacji na poziomie gmin zaleceń zawartych w *Ustawie z dnia 7 kwietnia 1949 r. o likwidacji analfabetyzmu*¹, do zakończenia działań w tym zakresie, czyli 21 grudnia 1951 roku, kiedy to oficjalnie zakomunikowano zlikwidowanie analfabetyzmu w Polsce jako zjawiska masowego².

Jak wyżej wspomniano, kompletność materiału źródłowego dotyczącego walki z analfabetyzmem na poziomie gmin powiatu gnieźnieńskiego pozostawia wiele do życzenia. Choć liczba dokumentów byłaby jeszcze mniejsza,

¹ *Ustawa z dnia 7 kwietnia 1949 r. o likwidacji analfabetyzmu*, DzU 1949, nr 25, poz. 177.

² Zniesienie urzędu Pełnomocnika Rządu do Walki z Analfabetyzmem i jego organów miało miejsce 15 lutego 1952 roku, kiedy to Sejm przekazał ich kompetencje w zakresie nauczania początkowego dorosłych Ministerstwu Oświaty oraz prezydiom wojewódzkich i powiatowych rad narodowych. Zob. *Ustawa o zmianie form organizacji nauczania początkowego dorosłych*, DzU 1952, nr 11, poz. 66.

gdyby nie zabiegi władz na kolejnych szczeblach administracji, które w lutym 1951 roku zachęcały do uporządkowania dokumentacji. Miało się to odbywać w ramach swoistej rywalizacji – współzawodnictwa pracy, w tym przypadku z województwem opolskim. Stąd, prezydya powiatowych rad narodowych rozesłały wówczas pisma do gmin ze szczegółowymi instrukcjami w zakresie gromadzenia i uporządkowania dokumentów, informując jednocześnie o terminie końcowym – 25 listopada 1951 roku, a także o spodziewanej kontroli ze strony władz centralnych³. Informacje o brakach w dokumentacji dotyczącej prowadzonej w latach 1949-1951 akcji zwalczania zjawiska analfabetyzmu znajdziemy także we wcześniejszych opracowaniach naukowych dotyczących tego zjawiska⁴.

Działania władz Polski Ludowej w skali masowej, noszące oficjalną nazwę walki z analfabetyzmem, miały swój początek w 1946 roku, kiedy to ówczesna Rada Ministrów zatwierdziła projekt dekretu, przewidujący obowiązek uczenia się wszystkich analfabetów i półanalfabetów w wieku od 16 do 45 roku życia. Nauka przewidziana była na dziesięć miesięcy, z możliwością przedłużenia o kolejne pięć osobom niewykazującym wystarczających postępów. Organizatorem nauki miało być państwo, co oznaczało w praktyce organy samorządu terytorialnego, a także – za zgodą władz – większe zakłady pracy i organizacje. Projekt owego dekretu nie wszedł w życie, głównie z przyczyn ekonomicznych – bardzo trudne warunki bytowe szkół i nauczycieli nie pozwalały na podjęcie dodatkowych obowiązków. W kolejnych latach kursy dla analfabetów były organizowane między innymi przez organizacje społeczne oraz zakłady pracy. Z kolei, Ministerstwo Oświaty powołało 22 listopada 1947 roku organ doradczy – Radę Społeczną do Walki z Analfabetyzmem, która przygotowała plan wydawnictw z dziedziny nauczania początkowego dla dorosłych, projekt sieci kursów, a także obchody Dni Oświaty w 1948 roku.

Przełomową datą dla zwalczania analfabetyzmu okazał się rok 1949. W styczniowym *exposé* premier Józef Cyrankiewicz zapowiedział przeprowadzenie na dużą skalę państwowej akcji, mającej na celu likwidację zjawiska analfabetyzmu w Polsce⁵, a wyrazem tych słów była uchwalona cztery

³ Pismo Powiatowego Pełnomocnika do Walki z Analfabetyzmem do Gminnego Pełnomocnika do Walki z Analfabetyzmem w Powidzu z 21 lutego 1951 r., Archiwum Państwowe w Poznaniu oddział w Gnieźnie (dalej APGn), zespół Akta Gminy Powidz (dalej AGP), sygn. 38, k. 15.

⁴ Por. J. Landy-Tolwińska, Z. Matulka, *Absolwenci kursów nauczania początkowego*, Warszawa 1970, s. 11.

⁵ T. Pasierbiński, *Problemy likwidacji analfabetyzmu w Polsce Ludowej*, Warszawa 1960, s. 25-39.

miesiące później *Ustawa o likwidacji analfabetyzmu*, która w artykule pierwszym określała go jako „spuściznę rządów burżuazji i obszarnictwa oraz zaporę na drodze do pełnego rozwoju gospodarczego i kulturalnego Narodu”. Wymiar propagandowy akcji zwalczania analfabetyzmu był bardzo istotny dla dążącej do umocnienia władzy partii komunistycznej, toteż Pełnomocnikiem Rządu do Walki z Analfabetyzmem – osobą nadzorującą całość działań w tym zakresie – został Stefan Matuszewski, wcześniej piastujący funkcję ministra informacji i propagandy. Pełnomocnikowi rządowemu podlegali pełnomocnicy wojewódzcy oraz powiatowi; ci ostatni z kolei mieli nadzorować gminne komisje społeczne do walki z analfabetyzmem⁶.

Za początek masowej akcji likwidacji analfabetyzmu w powiecie gnieźnieńskim należałoby uznać przełom maja i czerwca 1949 roku, kiedy to w gminach powiatu gnieźnieńskiego powołano Gminne Komisje Społeczne do Walki z Analfabetyzmem. Datyienne w tym zakresie możemy doprecyzować dla składów komisji gminy Niechanowo, które przesłano do siedziby powiatu gnieźnieńskiego z datą 3 czerwca 1949, z kolei komisji gromadzkich – z datą 7 czerwca⁷.

Dla mieszkańców gminy zwalczanie analfabetyzmu łączyło się przede wszystkim z działaniami podejmowanymi przez komisje gromadzkie, których zadaniem było dokonanie spisu analfabetów, z rozróżnieniem na całkowitych oraz na tak zwanych półanalfabetów, czyli osób potrafiących czytać, a nie posiadających umiejętności pisania. Spisywać, na podstawie posiadanej wiedzy oraz bezpośredniej weryfikacji, należało wszystkich analfabetów, niezależnie od wieku i zdolności intelektualnych, dopiero w dalszej kolejności dokonywany był podział na osoby podlegające obowiązkowi uczęszczania na kurs oraz z niego zwolnionych. Obowiązkowi podjęcia bezpłatnej nauki podlegali wszyscy analfabeci i półanalfabeci w wieku od 14 do 50 lat. Zwolnieni byli poborowi służby zasadniczej (którzy edukację przechodzili w wojsku), a także osoby określane jako upośledzone. Z kolei, wobec niesłyszących, głuchoniemych i obłożnie chorych zakładano możliwość nauczania indywidualnego.

Jako że gromady były jednostkami administracyjnymi skupiającymi niewielką liczbę ludności (mieszkańców kilku wsi, czyli od kilkudziesięciu do kilkuset osób), a członkami komisji byli na ogół dobrze zaznajomieni z problemami rodzimej społeczności przedstawiciele lokalnych elit, to po-

⁶ Zob. *Ustawa z dnia 7 kwietnia*.

⁷ Skład Gromadzkich Komisji Społecznych Walki z Analfabetyzmem w Niechanowie, APGn, zespół Akta Gminy Niechanowo (dalej AGN), sygn. 19, k. 1-2; Skład Gminnej Komisji Społecznej Walki z Analfabetyzmem w Niechanowie, AGN, sygn. 19, k. 5.

czynione spisy mogły być dość wiarygodne. Niemniej jednak, stosunki towarzyskie w ramach społeczności lokalnej czyniły także okazje do kumoterstwa i próby uchylecia się od obowiązku uczęszczania na kurs niektórych osób.

W skład Komisji Społecznych do Walki z Analfabetyzmem starano się powoływać osoby zaangażowane politycznie oraz działaczy związanych z oświatą. Na przykład, w Niechanowie skład komisji tworzyło wiele osób jednoznacznie opowiadających się po stronie władz komunistycznych: członkowie Rad Narodowych, PZPR, SL, Związku Samopomocy Chłopskiej (ZSch), komendant organizacji Służba Polsce (SP), ponadto komisję tworzyli: prezeska koła Gospodyń Wiejskich, kierownicy szkół i nauczyciele⁸. Podobnie było w strukturach na poziomie najniższym, czyli w gromadach, gdzie na 18 komisji gromadzkich gminy Niechanowo przedstawiciele PZPR byli w jedenastu, tylko jednego przedstawiciela miał PSL. Poza tym, w trzyosobowej komisji gromadzkiej zasiadali na ogół: sołtys, kierownik szkoły lub nauczyciel, członek ZMP, przedstawiciel Rady Narodowej, czy też osoba przynależąca do Gromadzkiego Komitetu Współdziałania⁹.

Nie inaczej rzecz się miała przy obsadzaniu kolejno powoływanych funkcji. Wedle klucza partyjnego dobierane były kadry jesienno-zimowych kursów dla analfabetów: na przykład kierownikiem kursu w Niechanowie został Józef Gawroński – kierownik szkoły, członek SD, Towarzystwa Przyjaźni Polsko Radzieckiej (TPPR), ZSch, PCK. Opiekunem społecznym był Janusz Wawrzyn, wójt Niechanowa, wykazujący się przynależnością do PZPR, a także TPPR i ZSch¹⁰. Podobnie rzecz się miała w przypadku sąsiednich miejscowości – kadra kierownicza kursów i zespołów¹¹ powoływana była z reguły spośród pracowników oświaty oraz administracji państwowej przynależącej do partii i organizacji lojalnych wobec władzy komunistycznej (PZPR, SD, ZMP, ZZ, ZCh¹²).

Zajęcia dla analfabetów trwały 5 miesięcy (od listopada 1949 do kwietnia 1950) i kończyły się egzaminem. Wykazując statystyki jednego z kursów, podano, że obejmował on 76 dni nauki, w trakcie których przepracowano

⁸ Tamże.

⁹ Skład Gromadzkich Komisji Społecznych, k. 1-2.

¹⁰ Kwestionariusz organizacyjny kursu państwowego z 3 października 1949, AGN, sygn. 20, k. 1.

¹¹ Zespołami nazywano grupy nauczania liczące mniej niż 15 osób.

¹² Kwestionariusze organizacyjne kursu państwowego z okresu 3 października 1949 – 22 marca 1950, AGN, sygn. 20, k. 1-20; Protokoły egzaminów sprawdzających z gm. Niechanowo, AGN, sygn. 20, k. 3-21.

304 godziny przy frekwencji 82%¹³. Spotykano się w godzinach umożliwiających dotarcie możliwie dużej grupie osób – późnymi popołudniami w dni powszednie. Zajęcia prowadzone były w miejscowych salach szkolnych – na przykład w Powidzu kurs odbywał się w budynku szkoły podstawowej w poniedziałki, środy i piątki w godzinach 16:00-19:20¹⁴.

Na kursach czytania i pisanania w gminach powiatu gnieźnieńskiego podstawowym podręcznikiem był *Start* autorstwa Joanny Landy-Brzezińskiej, choć znajdziemy informacje, że zajęcia były uzupełniane także innymi materiałami – na przykład czasopismem dziecięcym „Płomyk”¹⁵. Podręcznik *Start* został wydany przez Towarzystwo Uniwersytetu Robotniczego i Ludowego, a jedną z jego funkcji było dostarczanie uczniowi wiedzy z zakresu warunków życia ludności pracującej w „nowej” socjalistycznej ojczyźnie. Czytanki i ilustracje dotyczyły między innymi robotnika pracującego na budowie, odbudowy zniszczonej wojną Polski, wesołych robotników wychodzących z zakładu pracy, granicy Polski na Odrze, prezydenta Bieruta, przyjaźni polsko-radzieckiej¹⁶.

Egzamin dla uczestników kursów przeprowadzano przed rozpoczęciem prac sezonowych w gospodarstwie – w zależności, czy kurs rozpoczęto w październiku czy listopadzie był to odpowiednio marzec lub kwiecień 1950 roku. Sprawdzian obejmował język polski (z podziałem na czytanie i pisanie), arytmetykę oraz naukę o Polsce. Skala ocen zawierała noty: bardzo dobrą, dobrą, dostateczną i niedostateczną. Większość uczestników kursów otrzymywała oceny dostateczną i dobrą. Zdarzały się stopnie bardzo dobre, a nawet niedostateczne – na przykład ocena niedostateczna z czytania i arytmetyki przy dwóch pozostałych ocenach dostatecznych pozwalała na zdanie kursu¹⁷. Stuprocentową zdawalność, jaka jest ukazana na protokołach, chciałoby się uzasadniać doskonałą organizacją zajęć i nienaganną postawą uczestników szkoleń, jednakże bardziej prawdopodobne wydaje się przypuszczenie o chęci zaklinania rzeczywistości przez lokalnych działaczy

¹³ Kwestionariusz sprawozdawczy z 2 listopada 1949, AGP, sygn. 38, k. 10.

¹⁴ Kwestionariusz organizacyjny, Powidz 4 listopada 1949, AGP, sygn. 38, k. 5. Podobną organizację zajęć wykazywały inne kursy z badanych gmin – tj. miały one miejsce zwykle trzy lub cztery dni w tygodniu, także w soboty, w godzinach popołudniowych i wieczornych, trwały około trzech i pół godziny.

¹⁵ Kwestionariusz organizacyjny, Ostrowo Stare 5 listopada 1949, AGP, sygn. 38, k. 101.

¹⁶ J. Landy-Brzezińska, *Start. Nauka czytania i pisanania dla dorosłych*, wyd. 2, Warszawa 1949.

¹⁷ Protokół nr 3 egzaminu sprawdzającego z 16 marca 1950, AGN, sygn. 20, k. 11; Protokół z zebrania Gminnego Komitetu Społecznego w Niechanowie z 14 marca 1950, AGN, sygn. 19, k. 9.

partyjnych, chcących zrealizować propagandowe hasło całkowitej likwidacji analfabetyzmu, przynajmniej na poziomie dokumentów.

W skład gminnych komisji egzaminacyjnych wchodził przedstawiciel lokalnej władzy, oświaty oraz opiekunowie społeczni – na przykład w Niechanowie komisję tworzyli: przewodniczący Gminnej Rady Narodowej – jako przewodniczący komisji egzaminacyjnej, oraz członkowie: gminny sekretarz PZPR, dwóch kierowników szkół oraz opiekunowie społeczni przy poszczególnych (gromadzkich) kursach¹⁸.

Aby osiągnąć skuteczność w zwalczaniu analfabetyzmu, stosowano rozmaite sposoby w dziedzinie pracy dydaktycznej i sztuki perswazji. Tym, którym stan zdrowia uniemożliwiał przybycie na kurs organizowano nauczanie indywidualnie¹⁹, z kolei osoby określane jako „uporne” zalecano represjonować w pracy, także poprzez opiekunów społecznych i członków gromadzkiej komisji społecznej do Walki z Analfabetyzmem, zarząd gminny i milicję²⁰.

Wynagrodzenie za nauczanie było przez nauczycieli pobierane, mimo iż było fakultatywne²¹, co jest dość zrozumiałe wobec trudnej sytuacji materialnej tej grupy zawodowej w latach powojennych. Wypłacano je na podstawie wykazu przepracowanych godzin przesłanych do Wydziału Oświaty przy prezydium powiatowej Rady Narodowej, poświadczonych przez przewodniczącego gminnej RN²².

Uczestnikami kursu były najczęściej osoby młode; najliczniejszą grupę stanowiły osoby w wielu 16-21 lat, zdarzały się takie kursy, na których osób w innym wieku nie było²³. Na naukę uczęszczały także z własnej chęci pojedyncze osoby, które były zwolnione z takiego obowiązku z tytułu ukończenia 50 r.ż²⁴. Ponadto, na listach figurowały licznie osoby po pięćdziesiątce, które z obowiązku uczestniczenia w kursach były zwolnione.

¹⁸ Protokół z wyboru Gminnej Społecznej Komisji Egzaminacyjnej w Niechanowie z 25 lutego 1950, AGN, sygn. 19, k. 8.

¹⁹ Protokół Gminnej Komisji Społecznej do Walki z Analfabetyzmem w Niechanowie z 16 grudnia 1949, AGN, sygn. 19, k. 6.

²⁰ Tamże, k. 7.

²¹ Kwestionariusz organizacyjny, Powidz 4 listopada 1949, k. 5.

²² Pismo Wydziału Oświaty Powiatowej Rady Narodowej w Gnieźnie do Instruktora Gminnego Walki z Analfabetyzmem w Powidzu z 22 listopada 1951, AGP, sygn. 38, k. 14.

²³ Kwestionariusz sprawozdawczy kursu państwowego w Ostrowie z 14 października 1951, AGP, sygn. 38, k. 55.

²⁴ Zjawisko dobrowolnego uczeńszczenia na kursy nauczania występowało także w innych województwach. Zob. T. Filipkowski, *Walka z analfabetyzmem w województwie olsztyńskim w latach 1949-1951*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1974, nr 3, s. 281.

Spisy osób skierowanych na kursy wskazują, iż wśród zarejestrowanych dość często zdarzały się sytuacje wtórnego analfabetyzmu, to jest nieumiejętności czytania i pisania mimo uczęszczania przed wojną do szkoły. Przykładem dość szczególnym jest zestawienie z 10 marca 1949 roku z Powidza, gdzie odnotowano czternastu analfabetów (w tym siedmioro całkowitych) w wieku od 17 do 47 lat. Jedynie dwoje z nich nigdy nie uczęszczało do szkoły, pozostali pobierali naukę od dwóch do trzech lat, a jeden z całkowitych analfabetów nawet sześć lat²⁵. Stąd też zasadne były – opisane w dalszej części pracy – zabiegi władz mające na celu zapobieganie ponownej analfabetyzacji.

Podsumowując pierwszy etap akcji, można dojść do wniosku, że masowa akcja likwidacji analfabetyzmu w gminach powiatu gnieźnieńskiego przebiegała bardzo sprawnie – w czerwcu 1949 roku powołano odpowiednio gminną i gromadzką komisję do walki z analfabetyzmem, od 2 października odbywały się kursy, w lutym 1950 roku dokonano wyboru Gminnych Komisji Egzaminacyjnych, w marcu i kwietniu odbyły się egzaminy zdane przez wszystkich uczestników, a w protokole z 22 kwietnia 1950 roku przeczytamy dumne zdanie: „meldujemy, że analfabetyzm na terenie gminy Niechanowo został w dniu 22 kwietnia br. zlikwidowany”²⁶.

Akcja zwalczania analfabetyzmu nie ustała po przeprowadzeniu kursów i przeegzaminowaniu analfabetów. We wrześniu 1950 roku Pełnomocnik Rządu do Walki z Analfabetyzmem zarządził przeprowadzenie kontroli dotychczasowych rejestracji analfabetów i półanalfabetów²⁷. Zarządzenie określało powołanie na kolejnych szczeblach administracji Komisji Kontroli Rejestracji, w skład których mieli wchodzić między innymi przedstawiciele PZPR, ZZ, ZSch, ZMP, LK, a także nauczyciele. Kluczową rolę miały odgrywać organy najniższego szczebla – komisje gromadzką liczące od trzech do pięciu osób. Ich zadaniem była analiza dotychczasowej dokumentacji w zakresie zwalczania analfabetyzmu, a także ponowna kontrola umiejętności czytania i pisania wszystkich mieszkańców powyżej 14 roku życia, także

²⁵ Wykaz osób nie umiejących czytać i pisać oraz nie umiejących pisać, lecz umiejących czytać urodzonych w latach 1933, 1934 i wżwyż, AGP, sygn. 38, k. 3.

²⁶ W podsumowaniu zaznaczono, że zarejestrowano i skierowano na szkolenie 78 analfabetów i półanalfabetów, z czego 40 przeszkolono na kursach, 23 w zespołach, a 5 indywidualnie. Wszyscy zdali egzamin, co dla ówczesnych władz lokalnych było równoznaczne z likwidacją analfabetyzmu w gminie Niechanowo. Zob. Uchwała Gminnej Komisji Społecznej do Walki z Analfabetyzmem w Niechanowie o likwidacji analfabetyzmu z 22 kwietnia 1950, AGN, sygn. 19, k. 10.

²⁷ Zarządzenie Pełnomocnika Rządu do Walki z Analfabetyzmem o kontroli rejestracji analfabetów i półanalfabetów nr 10 z 21 września 1950, AGP, sygn. 38, k. 23.

tych którzy ukończyli pięćdziesiąt lat. Kontroli nie podlegały jedynie osoby już zewidencjonowane jako analfabeci, posiadacze dyplomów stwierdzających wykształcenie oraz osoby zatrudnione na stanowiskach wymagających umiejętności czytania i pisania. Z kolei, wymogiem uznania za umiejącego czytać i pisać było napisanie przez osobę poddaną kontroli: daty urodzenia, nazwy miejscowości, powiatu i województwa. Natomiast, gdy kontrola była przeprowadzana w zakładzie pracy, to wymagano odczytanie i pokwitowanie na liście płac wysokości otrzymanego wynagrodzenia²⁸.

Jesienią 1950 roku zorganizowano akcję zapobiegawczą, polegającą na zarejestrowaniu ewentualnych analfabetów. W tym celu powołano tak zwane Trójki Gromadzkie, jak nazwano zespoły określane we wspomnianym Zarządzeniu jako Gromadzkie Komisje Kontroli Rejestracji. W praktyce w każdej z 18 gromad gminy Niechanowo powołano trzyosobowe grupy²⁹. Wyniki kontroli ukazały niewielką liczbę osób niepiśmiennych. W niektórych gminach na listach w ogóle nie zewidencjonowano osób niepiśmiennych, w innych jedynie pojedyncze osoby nie potrafiły czytać ani pisać, z których większość i tak nie była objęta obowiązkowym kursem. Najczęstszym tego powodem był wiek (powyżej 50 roku życia), a także choroba i niepełnosprawność – określane w formularzach słowami „anormalny”, niewidomy, głuchoniemy, obłożnie chory, umysłowo chory³⁰. Stąd, efektem akcji zapobiegawczej było praktycznie jedynie uzupełnienie spisów analfabetyzmu o osoby, które i tak nie podlegały obowiązkowemu przeszkoleniu.

Choć sprawozdania z kolejnych powiatów zapewniały, że analfabetyzm w Polsce zlikwidowano, to władze były świadome ryzyka nawrotu tego zjawiska. Stąd, podejmowano działania mające na celu zapobieganie powtórnej analfabetyzacji oraz niwelowania tego zjawiska, szczególnie skupiając się na półanalfabetach. W tym celu 16 czerwca 1951 roku wprowadzono obowiązek pełnienia tak zwanej służby społecznej w likwidacji analfabetyzmu. Służba ta dotyczyła obszaru całego państwa, niezależnie od skali występowania analfabetyzmu. W utopijnej wizji nowo budowanego ustroju społecznego zakładano, że owa służba społeczna nie będzie przybierała formy instytucji, a będzie ogólnonarodowa – stąd do jej pełnienia Pełnomocnik Rządu do Walki z Analfabetyzmem powołał wszystkich dorosłych obywateli posiadających umiejętność czytania i pisania oraz uczniów star-

²⁸ Instrukcja Pełnomocnika Rządu do Walki z Analfabetyzmem w sprawie kontroli i uzupełnienia rejestracji analfabetów i półanalfabetów, [1950], AGP, sygn. 38, k. 24-27.

²⁹ Spis Komisji Społecznych do Walki z Analfabetyzmem – Trójek Gromadzkich powołanych do akcji rejestracji analfabetów z 5 października 1950, AGN, sygn. 19, k. 11-12.

³⁰ Wykazy osób nie umiejących czytać i pisać oraz nie umiejących pisać, lecz umiejących czytać urodzonych w latach 1933, 1934 i wzyż, AGN, sygn. 21, k. 18; 31.

szych klas szkół podstawowych. Osobami szczególnie predysponowanymi do pełnienia tejże służby byli członkowie Związków Zawodowych, ZMP, ZHP, SP, ZSCh, Ligi Kobiet i innych organizacji społecznych. Zastępca Pełnomocnika Rządu do Walki z Analfabetyzmem – Aleksander Kubicki wskazywał na doniosłość zadań stojących przed uczestnikami służby społecznej, pisząc: „Masowy udział obywateli w ostatnim etapie walki z analfabetyzmem winien zapewnić pełną likwidację analfabetyzmu, stworzyć trwałą zaporę przeciwko powrotnemu analfabetyzmowi oraz ugruntować masowe uczestnictwo ludu pracującego we wszelkich formach prac kulturalno-oświatowych jako wyrazu urzeczywistnienia się rewolucji kulturalnej w Polsce Ludowej”³¹.

Analizowane dokumenty z gmin powiatu gnieźnieńskiego ukazują, że w ramach Służby Społecznej do Walki z Analfabetyzmem przeprowadzono jesienią 1951 roku ponowną kontrolę ksiąg meldunkowych pod kątem znalezienia potencjalnych analfabetów³². Pewne efekty tejże akcji były widoczne – na przykład w protokole z Kiszkowa z 12 listopada 1951 roku figurowało czterech nowo zarejestrowanych analfabetów i trzynastu półanalfabetów, których należało objąć nauczaniem³³. Pięć osób wykazano także w gminie Powidz i zorganizowano dla nich nauczanie indywidualne³⁴. Z kolei, w zestawieniu sporządzonym w tym samym czasie w gminie Niechanowo nie wykazano osób wymagających przeszkolenia³⁵.

Po zakończeniu działań na dużą skalę, działania związane z likwidacją analfabetyzmu polegały między innymi na prowadzeniu w okresie zimowym kursów dla osób umiejących już czytać – tak zwane kursy dobrego czytania³⁶. Pomocą w ich prowadzeniu były z pewnością podręczniki, których z każdym rokiem przybywało – w sprawozdaniach³⁷ pojawiają się no-

³¹ Pismo Pełnomocnika Rządu do Walki z Analfabetyzmem w sprawie Służby Społecznej z 2 sierpnia 1951, AGP, sygn. 38, k. 18-21

³² Powołanie do pełnienia Służby Społecznej Walki z Analfabetyzmem w ramach Gromadzkiej Komisji Kontroli z 20 października 1951, APGn, zespół Akta Gminy Kiszkowo (dalej AGK), 61, k. 13.

³³ Protokół z wyników kontroli rejestracji analfabetów i półanalfabetów przeprowadzonej 7-14 października 1951, Kiszkowo 12 listopada 1951, AGK, sygn. 61, k. 20.

³⁴ Sprawozdanie z działalności Komisji Oświatowo-Kulturalnej w Powidzu od 1 stycznia 1951 do końca marca 1951, AGP, sygn. 62, k. 10.

³⁵ Zestawienie liczbowe analfabetów i półanalfabetów. Stan po ostatecznej kontroli rejestracji z 14 października 1951, Niechanowo 15 października 1951, AGN, sygn. 22, k. 20.

³⁶ Protokół z posiedzenia Komisji Oświatowej przy Gminnej Radzie Narodowej w Powidzu z 16 stycznia 1951, AGP, sygn. 62, k. 5.

³⁷ Korespondencja między kierownikiem Wydziału Oświaty Powiatowej Rady Narodowej w Gnieźnie a prezydium Gminnej Rady Narodowej w Kiszkanie z 15 stycznia 1954, AGK, sygn. 62, k. k. 7.

we tytuły: *Na trasie* J. Landy-Brzezińskiej (określany jako podręcznik dla zaawansowanych), teŝe autorki poradnik metodyczny: *Przewodnik do elementarza Start*³⁸, ponadto: *Uczymy się czytać*³⁹, *Nauczanie matematyki*⁴⁰.

Szczególna uwaga miała być skupiona na absolwentach kursów nauki początkowej, to jest kilkumiesięcznych kursów dla analfabetów. Komisje do walki z analfabetyzmem, które wykonały już swoje podstawowe zadanie, to jest zadbały o rejestrację i przeszkolenie analfabetów, miały zadbać o dalszy ich rozwój w dziedzinie oświaty i kultury, a w szczególności zapobiec ich powrotnemu analfabetyzmowi. W sprawozdaniu Gminnej Komisji Oświaty i Kultury w Powidzu z drugiej połowy 1951 roku ujęto to w następujący sposób: „chodzi nam o to, aby potworzona gminna i gromadzkie komisje do walki z analfabetyzmem, które będą istniały aż do odwołania, przyłączyły się do starań nauczycielstwa o pozyskanie do nauki absolwentów, do korzystania z książek z pracy itp. Komisje powinny znać każdego absolwenta i przez delikatne podejście do niego zachęcać go do częstszego przebywania z książką czy gazetą, a absolwentów młodszych do kontynuowania nauki”⁴¹.

Ważnym działaniem w tym zakresie była tak zwana akcja bibliotekarska. Był to szereg działań zmierzających do spopularyzowania korzystania z bibliotek mieszkańców wiosek, a rezultatem miało być podniesienie poziomu kulturalnego ludności. W tym celu organizowano sieć małych punktów bibliotecznych w poszczególnych gromadach, będących filiami biblioteki gminnej, starając się je zaopatrzyć w książki dostosowane do zainteresowań mieszkańców⁴². Aby rozpropagować punkty biblioteczne, powo-

³⁸ J. Landy-Brzezińska, *Przewodnik dla nauczających według elementarza „Start”*, Warszawa 1950. Jak zwraca uwagę Magdalena Budnik, „Analiza elementarza oraz przeznaczonego do niego przewodnika implikuje wniosek, że materiały te uzupełniają się w dokładnie przemyślany sposób. Jeśli dany temat na pozór nie wydaje się nacechowany politycznie, to w przewodniku odnajdujemy propozycje pogadank, które są silnie upolitycznione. I na odwrót, kiedy tekst czytanki jest już silnie upolityczniony – pogadanka okazuje się wówczas krótsza. W ten sposób stale zachowuje się wysoki poziom upolitycznienia zajęć”; M. Budnik, *Abecadło i propaganda. Cele jawne i ukryte tekstów do nauki elementarnej dorosłych w latach 1945–1972*, „Napis” 2011, seria XVII, s. 268–269.

³⁹ Prawdopodobnie pomyłono w tym miejscu nazwę innego podręcznika metodycznego: J. Landy-Brzezińskiej i J. Słomczyńskiego: *Uczmy czytać! Jak należy uczyć dorosłych czytania i pisanie*, Warszawa (wydania 1948, 1949, 1950).

⁴⁰ Być może była tu mowa o książce autorstwa Tomasza Abramowicza i Mieczysława Okołowicza, *Nauczanie matematyki na kursach nauki początkowej dla dorosłych*, Warszawa 1951.

⁴¹ Likwidacja analfabetyzmu w gminie Powidz [1951], AGP, sygn. 62, k. 153; Zob. Protokół z posiedzenia Komisji Oświaty i Kultury w Powidzu z 28 stycznia 1952, AGP, sygn. 63, k. 5.

⁴² Załącznik nr 5 do protokołu nr IV/51, AGP, sygn. 62, k. 15.

ływano Gminne Komitety Biblioteczne, a otwarcia nowych punktów dokonywano uroczyście, na przykład w ramach obchodów pierwszomajowych⁴³.

Spopularyzowanie czytelnictwa okazało się jednak głównie sferą życzeniową. Samo zagęszczenie punktów bibliotecznych nie przyniosło oczekiwanych rezultatów, z racji stosunkowo słabego zaopatrzenia bibliotek – zestawienia z 1951 roku mówią o zaledwie kilkudziesięciu książkach w punkcie bibliotecznym⁴⁴. Przy liczbie czytelników wynoszącej do 70 osób i frekwencji określanej jako „słaba” lub „dostateczna”, z pewnością, nie czyniły bibliotek pierwszoplanowym celem finansowania przez gminę. Warto także wskazać na specyfikę czytelników, którym była przeważnie młodzież szkolna, niezagrożona w trakcie trwania edukacji wtórnym analfabetyzmem⁴⁵.

Promocja czytelnictwa wśród mieszkańców gmin, mimo słabych jej rezultatów, występowała w kolejnych latach często jedynie w sprawozdaniach, co wynikało z odgórných wymogów. Na temat jej przebiegu niewiele wiadomo, co prawdopodobnie związane było z jedynie formalnym charakterem tego typu działań, natomiast uwagę przykuwa przynależność partyjna pełnomocników gromadzkich do spraw czytelnictwa i książki – przykładem jest wykaz pełnomocników z gminy Kiszkowo i informacje, że na dwudziestu pełnomocników tylko sześciu było bezpartyjnych, dwóch należało do ZMP, a pozostałych dwunastu miało legitymację PZPR⁴⁶. Poza tym, byli to sami mężczyźni, co nie było regułą wobec mocno sfeminizowanej profesji pracowników bibliotek. Oczywiście, fakt przynależności do partii czy płęć nie wykluczają posiadania pasji do czytania książek, którą mogliby dobrani w ten sposób pełnomocnicy zarażać innych mieszkańców. Być może jednak klucz partyjny doboru osób na tym stanowisku był jedną z przyczyn niewielkiego zainteresowania czytelnictwem.

Podsumowując akcję zwalczania analfabetyzmu, warto podkreślić, że mimo szeregu następstw pozytywnych – przede wszystkim znaczącego zmniejszenia liczby analfabetów w Polsce, jej aspekt propagandowy spowodował występowanie w kolejnych jej etapach licznych nieprawidłowości, co

⁴³ Protokół z posiedzenia Komisji Oświatowej w Powidzu z 10 kwietnia 1951, AGP, sygn. 62, k. 21.

⁴⁴ Dane z 1954 roku pokazują poprawę zaopatrzenia bibliotek – liczba książek w filiach oscylowała pomiędzy 200-650, a biblioteka gminna miała 2500 tytułów. Zob. Karta ewidencyjna biblioteki w Kiszkowie [1954], AGK, sygn. 62, k. 115-117.

⁴⁵ Sprawozdanie Komisji Kulturalno-Oświatowej Gminy Powidz z kontroli w punkcie bibliotecznym w Ostrowie z 12 października 1951, AGP, sygn. 62, k. 109.

⁴⁶ Wykaz pełnomocników gromadzkich do czytelnictwa i książki z gminy Kiszkowo, [1954], AGK, sygn. 62, k. 25.

zostało w powyższym opracowaniu opisane na konkretnych przykładach. Potwierdzają to między innymi badania, przeprowadzone w kilkanaście lat po zakończeniu kursów nauczania początkowego dla dorosłych, nad losami ich absolwentów, które ukazały krótkotrwałość rezultatów akcji mającej na celu zlikwidowanie masowego analfabetyzmu w Polsce. Autorka badań – Joanna Landy-Tołwińska zwróciła uwagę, że po trzynastu latach od zakończeniu kursów aż 60% badanych absolwentów nie potrafiło czytać lub czytało z trudem. Wskazując na możliwe przyczyny takiego stanu rzeczy, wymieniła zbyt formalne podejście tak zwanego aktywu społecznego do akcji, które uwidoczniło się w dążeniu do terminowego ukończenia zajęć, bez względu na efekty kształcenia. Ponadto, zwróciła uwagę, że nauczyciele pracujący z absolwentami przestali otrzymywać wynagrodzenie, treść i forma zajęć zniechęcała ich uczestników, a także brakowało lektur dla początkujących czytelników⁴⁷.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

- Archiwum Państwowe w Poznaniu Oddział w Gnieźnie, zespoły: Akta Gminy Powidz, Akta Gminy Kiszkowo, Akta Gminy Niechanowo
Ustawa o zmianie form organizacji nauczania początkowego dorosłych, DzU 1952, nr 11, poz. 66.
Ustawa z dnia 7 kwietnia 1949 r. o likwidacji analfabetyzmu, DzU 1949, nr 25, poz. 177.

OPRACOWANIA

- Abramowicz T., Okołowicz M., *Nauczanie matematyki na kursach nauki początkowej dla dorosłych*, Warszawa 1951.
Budnik M., *Abecadło i propaganda. Cele jawne i ukryte tekstów do nauki elementarnej dorosłych w latach 1945-1972*, „Napis” 2011, seria XVII.
Filipkowski T., *Walka z analfabetyzmem w województwie olsztyńskim w latach 1949-1951*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1974, nr 3.
Landy-Brzezińska J., *Start. Nauka czytania i pisania dla dorosłych*, wyd. 2, Warszawa 1949.
Landy-Brzezińska J., *Przewodnik dla nauczających według elementarza „Start”*, Warszawa 1950.
Landy-Brzezińska J., Słomczyński J., *Uczmy czytać! Jak należy uczyć dorosłych czytania i pisania*, Warszawa (wydania: 1948, 1949, 1950).
Landy-Tołwińska J., Matulka Z., *Absolwenci kursów nauczania początkowego*, Warszawa 1970.
Pasierbiński T., *Problemy likwidacji analfabetyzmu w Polsce Ludowej*, Warszawa 1960.

⁴⁷ J. Landy-Tołwińska, Z. Matulka, *Absolwenci kursów nauczania*, s. 156-158.

**THE FIGHT AGAINST ILLITERACY
IN GREATER POLAND IN THE FIRST YEARS OF PEOPLE'S POLAND
- ON THE EXAMPLE OF THE SELECTED MUNICIPALITIES
OF THE GNIEZNO COUNTY**

SUMMARY. The study deals with the course of action aimed at the significant limitation of illiteracy in Poland. It showed activities undertaken in the years 1949-1951 at the lowest administrative level, i.e. in municipalities and clusters, at the example of the Gniezno county units. Activities in the field of culture and education were described, aimed at training people unable to read and write. The hidden purpose of the so-called fight against illiteracy was also indicated, which involved teaching illiterate Poles to instil in them the contents adapted to the ideology that was then proclaimed by the communist authorities.

KEY WORDS. Illiteracy, Gniezno county, adult education, socialist education